

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Svenska Kinaresevärdar från 1700-tal till 1900-tal

Kenneth Nyberg, *Bilder av Mittens rike. Kontinuitet och förändring i svenska resevärdars Kinaskildringar 1749–1912*, Diss, Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 28, Göteborg 2001, 332 s.

Studier över resevärdar har ökat lavinartat i Sverige på senare år, i spåren av det växande intresset för postkolonial forskning och bilden av "de andra". År 2000 utkom en antologi redigerad av Uppsalahistorikerna Hanna Hodacs och Åsa Karlsson, *Från Karakorum till Siljan. Resor under sju sekler*. Året därpå, 2001, utgavs monografin *Konsten att resa. Essäer om lärda resevärdar* av Jakob Christensson, idéhistoriker från Lund. På hösten samma år disputerade etnologen Anna Maria Claesson i Lund på avhandlingen *Kinesernas vänner. En analys av missionens berättelse som ideologi och utopi*. Två veckor senare försvarade historikern Kenneth Nyberg i Göteborg sin avhandling *Bilder av Mittens rike. Kontinuitet och förändring i svenska resevärdars Kinaskildringar 1749–1912*. Efter disputationen har Nyberg engagerats i projektet "Linné och hans lärjungar" under ledning av Åsa Karlsson.

I västerlänningars ögon har Kina haft en särställning i förhållande till andra utomeuropeiska länder: Ett jättelikt rike med en uråldrig historia, betraktat ömsom som en utopi att inspireras av, som en marknad att erövrå, som ett hot att avvärja. Syftet med Kenneth Nybergs avhandling är "att beskriva och analysera de Kinabilder som förmedlades i svenska resevärdars tryckta skrifter mellan 1749 och 1912" (s 10). I centrum står frågan om kontinuitet respektive förändring i de förmedlade bilderna. Undersökningen genomförs i tre delstudier, koncentrerade till perioder då förbindelserna mellan Sverige och Kina var särskilt intensiva: 1. 1749–1781 ("Förnuftets apostlar"); 2. 1847–1872 ("Civilisationens seger"); 3. 1890–1912 ("Den kinesiska frågan"). Källmaterialet utgörs av tryckta Kinaskildringar på svenska, utgivna i bok- eller broschyrform (s 28). Texterna tillhör vitt skilda genrer, förutom reseberättelser också till exempel tal i Vetenskapsakademien, officiella rapporter om kinesisk handel och missionskrifter.

En viktig utgångspunkt för Kenneth Nyberg har varit läromästaren Åke Holmbergs forskning om omvärldsbilder, särskilt pionjärbrevet *Världen bortom västerlandet. Svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första världskriget* (1988). En viktig bakgrund finns också i de senaste decenniernas postkoloniala forskning och *cultural studies*. Utifrån ett maktperspektiv har forskare i Edward Saids efterföljd undersökt hur européer legitimerade kolonial expansion och imperialism. Det finns dock en risk, menar Nyberg, att resultatet av sådana studier

kan bli onyanserat, att européerna framställs som enbart etnocentriska och rasistiska. En "övergripande hypotes" i avhandlingen är "att det vid varje given tidpunkt har funnits många exempel på andra, mer nyanserade och motsägelsefulla, omvärldsbilder" än de dominerande schablonerna (s 23). Stråvan att ge ett både-och-perspektiv på materialet blir i praktiken ett andra huvudsyfte i avhandlingen. Nyberg anknyter här till den amerikanske sinologen Jonathan D Spence: "Certainly [...] we find many examples of a language of dominance or dismissal; at the same time, we find many examples of a language of respect, affection, and awe."¹

För att undvika förenklingar väljer Kenneth Nyberg att hos ett stort antal enskilda resevärdar – ett drygt fyrtiotal individer – analysera "kulturmötet" (*cultural encounter*), det som händer när resevärdens förståelse konfronteras med egna erfarenheter av den kinesiska verkligheten. Mötet resulterar i en "bild", ett centralt begrepp hos Nyberg. I sin definition av "bild" utgår han från historikern Eva Block, som i sin tur, i en avhandling från 1976 om Amerikabilden i svensk press 1948–1968, bygger på den amerikanske nationalekonomen Kenneth Boulding: "Bilden av en företeelse", skriver Nyberg, "är summan av 'kunskaper om fakta, värderande och känslomässiga uttryck resp rekommendationer till handling' som en individ bär på rörande denna företeelse". (s 24f, Nybergs kursivering).

Den första delstudien gäller 1700-talet. Kina var då ett slutet land. För svensk handel låg en enda hamn öppen, Kanton, där det svenska Ostindiska kompaniet hade att konkurrera med en rad andra europeiska kompanier. I Europa var bilden av Kina motsägelsefull. Franska jesuitmissionärer spred bilden av ett utopiskt samhällsbygge, där miljontals invånare levde lyckliga under en upplyst kejsare i den konfucianska morallärens anda. Denna idealbild anammades av bland andra Voltaire. Under 1700-talet växte dock en motdiskurs fram, där det kinesiska riket framstod som främlingsfientligt och despotiskt, så till exempel hos den engelske amiralen Anson samt hos Montesquieu. De svenska Kinaresevärdarna var alla knutna till Ostindiska kompaniet, ofta som skeppspräster – lutheraner, som inte hade något till övers för katolska missionärer. De svenska texterna präglas av ett både-och-perspektiv, på en gång öppet och kritiskt.

Den andra delperioden börjar i mitten av 1800-talet. Den europeiska koloniala expansionen pågår nu för fullt, och under trycket har kineserna tvingats öppna flera hamnar för utländsk handel. Det på 1700-talet så stabila riket försvagas och skakas av uppror. Den europeiska bilden av Kina har mörknat: Medan Västerlandet representerar framsteg och individualism, står Kina för stagnation och kollektivt tänkande. I civilisationskampen – begreppet civilisation har blivit centralt i debatten – intar Kina en andrangsposition efter Västerlandet. Från Sverige reser nya grupper till Kina i takt med att protestantisk mission etableras och handelsförbindelser utvecklas: missionärer, handelsagenter och diplomater.

1. Jonathan D Spence, *The Chan's Great Continent. China in Western Minds*, New York & London [1998] 1999, s XVIII (citeras i svensk översättning, Nyberg s 24).

Under den tredje delperioden, åren kring sekelskiftet 1900, når den europeiska kolonialismen en höjdpunkt. Kina blir öppet för omvärlden på ett helt annat sätt än tidigare, bland annat tack vare kraftigt förbättrade kommunikationer. Där finns nu en bofast svensk koloni på cirka 400–500 personer, bland dem en stor andel missionärer. En ny grupp resenärer är reportrar som skriver för svenska tidningar. Den Kinabild som framträder är komplex. Schabloner både befästs och kritiserar. Kontakterna med den kinesiska miljön möjliggör en närhet till enskilda människor. Samtidigt diskuteras relationerna mellan Kina, Japan och Västerlandet i ett globalt maktperspektiv. Kina skildras som ett samhälle i sönderfall, hotat både inifrån och utifrån. Ett återkommande tema är "gula faran", hotet från den "gula rasen", kineser och japaner. Qing-dynastins fall 1912 sätter punkt för den tredje delperioden.

En huvudfråga i avhandlingen gäller kontinuitet respektive förändring. Kenneth Nyberg konstaterar att vissa drag återkommer under hela undersökningsperioden; ett exempel är iakttagelser om kvinnornas bundna fötter. Samtidigt finns förändringar och förskjutningar. 1700-talets relativa öppenhet lämnar under 1800-talet plats för en nedvärdering av andra civilisationer. Ett element som uppfattades positivt, "stabilitet", kan omvärderas och framställas negativt, "stagnation". Nyberg påpekar dock att den bild som framträder i de svenska Kinaskildringarna aldrig blir enkelspårig; vi kommer här till det andra huvudsyftet i avhandlingen. I texterna finns exempel på schabloner, till exempel falska och lömska kineser, men också på respekt och öppenhet. Den europeiska kolonialismen kritiserar såväl på 1700-talet som vid sekelskiftet 1900. Man möter ofta uttryck för etnocentrism, men sällan för utarbetad rasism.

En förtjänst i Kenneth Nybergs avhandling är just hans strävan efter att nyansera, att inte pressa in källorna i färdiga ideologiska mallar. Det finns hos honom ett sympatiskt drag av intellektuell hederlighet och respekt för det empiriska materialet. Resonemangen är balanserade. Han skriver klart och redigt och undviker onödig jargong. En svaghet däremot är att avhandlingen i stor utsträckning är deskriptiv och refererande. Man skulle önska mer av problematisering.

En tydligare problemdiskussion skulle exempelvis ha behövts rörande avhandlingens teoriram. Nyberg vänder sig i allmänna ordalag mot tendenser till förenkling inom postkolonial forskning. Men han går inte in (förutom ett omnämnande i not) på Mary Louise Pratts standardverk på området, *Under Western Eyes* (1992), där Linné och hans lärjungar spelar en framträdande roll. Till synes, hävdar Pratt, var Linnés verksamhet oskyldig ("innocent"), rent vetenskaplig. Men i själva verket är hans system – globalt, abstrakt och rationellt – ett uttryck för imperietanken hos den vite, europeiske, borgerlige mannen; svenskarna var delaktiga i den process som ledde till kolonialism och utsugning.² Pratts bild av Linné och hans lär-

2. Mary Louise Pratt, *Under Western Eyes. Travel Writing and Transculturation*, London & New York 1992, s 24–39.

jungar är idag spridd bland amerikanska 1700-talsforskare. Den skulle behöva diskuteras. I ett historiskt perspektiv kan man till exempel peka på skillnaden mellan frihetstidens Sverige, ett land utan utomeuropeiska kolonier, och en imperiebyggande stat som Storbritannien.³ De svenska ambitionerna i Ostasien var förvisso inte "oskyldiga", men de höll sig till det ekonomiska planet. Mary Louise Pratts synsätt präglar en uppsats om Kinaresenären Jacob Wallenberg av den amerikanske doktoranden Sven-Erik Rose, som däremot inte är medveten om de senaste årens svenska Wallenberg-forskning.⁴ Kenneth Nyberg och Rose känner inte till varandra. Kulturmötet mellan svensk och amerikansk forskning uteblir.

Kenneth Nyberg har valt en mycket lång undersökningsperiod: Drygt 160 år skiljer den första och den sista texten. Poängen är att genom att följa en "relativt smal källserie" (s 298) under lång tid kunna kartlägga konstanta drag respektive förändringar. Tidsspannet möjliggör intressanta iakttagelser, exempelvis beträffande begreppet ras. Det visar sig att 1700-talsresenärerna över huvud taget inte resonerar i termer av "ras" och hudfärg; de skiljer i stället mellan olika nationer. Kadetten Israel Reinius beskriver rentav kineserna som "hvita".⁵ Kring sekelskiftet 1900 däremot har rasbegreppet blivit så självklart att liberalen Carl Ramberg, journalist vid *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* och utpräglat Kinavänlig, kallar en reportagebok *Bland svarta, gula och röda* (1911).

Frågan är emellertid om inte undersökningsperiodens längd medför fler nackdelar än fördelar. Här finns enligt min mening ett principproblem som rör historiskt inriktade doktorsavhandlingar. Materialets omfång borde anpassas efter den forskarstuderandes arbetsvillkor. I detta fall har doktoranden haft doktorandtjänst i tre år och tvingats använda en del av tiden till att själv sätta avhandlingstexten. Den korta forskningstiden och den långa undersökningsperioden går inte ihop. Läsaren saknar en fördjupning i den historiska kontexten, särskilt för 1700-talets del. Författarens goda forskaregenskaper tillåts inte komma till sin rätt.

Kenneth Nyberg följer som sagt en relativt smal källserie under lång tid. Källserien är samtidigt heterogen, och här uppstår ett metodproblem. Nyberg tycks mig överskatta texterna som uttryck för enskilda individers Kinabild, samtidigt som han underskattar betydelsen för texterna av genre, målgrupp och publiceringsform. Ett par exempel från den andra delperioden, 1847–1872: Premiärlöjtnanten Herman Annerstedt skickades till Ostasien på 1860-talet som officiell svensk-norsk handelsagent för att studera möjligheter till utökad handel och utreda det svensk-norska konsulatsväsendet. Resultatet blev en rad rapporter till

3. Jfr diskussionen i Åsa Karlsson, "Den kända och okända Orienten. Svenska resenärer i Osmanska riket under 1700-talet", i Hanna Hodacs & Åsa Karlsson (red), *Från Karakorum till Siljan*, Lund 2000, s 200ff.

4. Sven-Erik Rose, "The Funny Business of the Swedish East India Company. Gender and Imperial Joke-Work in Jacob Wallenberg's Travel Writing", *Eighteenth-Century Studies* 33:2, 1999–2000, s 217–232.

5. Israel Reinius, *Anmärckningar Samlade Under en Resa till CHINA*, diss, Åbo 1749, s 41.

svenska UD och norska inrikesministeriet, alltså facktexter avsedda för en specialiserad elitpublik. Annerstedts *Slutrapport till H. Exc. Herr Statsministern för utrikes ärendena* från 1870, till exempel, är en faktpäckad redogörelse, tättryckt och försedd med tabeller. Året därpå vände sig Annerstedt till en akademiskt bildad, kulturintresserad läsekrets i en essä i tidskriften *Framtiden*, där han dels varnar för den kinesiska befolkningsexpansionen, dels dömer ut den samtida europeiska missionsverksamheten i Kina.⁶

Helt annorlunda förhåller det sig med Theodor Hamberg, den förste svenske missionären i Kina. Om sina upplevelser bland hakka-folket i södra Kina berättade han i brev till Svenska missionsällskapet i Stockholm, som snabbt publicerades i sällskapets organ *Svensk Missions-Tidning* 1847 och 1848. Två utdrag ur breven trycktes 1848 i samlingen *Swenska Resandes Äfventyr i fremmande länder*, redigerad av litteratören G H Mellin; det är denna utgåva som används av Nyberg.⁷ När Hambergs texter hamnar i Mellins publikation, innebär detta ett byte av genre. Boken *Swenska Resandes Äfventyr*, illustrerad med läckra färglitografier, är underhållningslitteratur avsedd för en bred medelklasspublik. Hambergs berättelser om religiös verksamhet blir till "äfventyr" – rykande färiska och spännande. Hamberg hade antagit ett kinesiskt namn, kinesisk klädsel och hårpiska, han råkade ut för rövare. De avsnitt som väljs av Mellin förmedlar bilden av "färor" utståndna bland främlingsfientliga kineser. Också texter av 1700-talsresenärer togs in i Mellins antologi. Linnélärjungen Pehr Osbeck utgav 1757 en saklig och balanserad reseskildring, men det som fastnar i minnet hos läsaren av Mellins samling är färglitografien "Osbeck jagas av chineserna", där den blonde unge svensken förföljs av stenkastande kineser.⁸ Mellin bidrar till konstruktionen av ett exotiskt och främlingsfientligt Kina.

Från 1800-talet går vi tillbaka till 1700-talet. Också här finns stora skillnader i genre och målgrupp bland texterna i Kenneth Nybergs corpus. Högst bland resenärerna i den sociala hierarkin står Johan Abraham Grill, medlem av en mäktig hattsläkt, son till en direktör i Ostindiska kompaniet och själv blivande direktör där. Efter att ha tillbringat flera år i Kina som affärsman håller han 1773 inträddestal i Vetenskapsakademien i Stockholm. Inför den initierade publiken anlägger han ett globalt perspektiv. Att den kinesiska regeringen inskränkt européernas rörelsefrihet i Kina beror på européernas egen framfart, särskilt briterernas; det

6. Herman Annerstedt, "Bilder från fjerran länder", *Framtiden* 1871, s 20–47. Åke Holmberg, *Världen bortom västerlandet. Svensk syn på fjerran länder och folk från 1700-talet till första världskriget*, Göteborg 1988, s 236, följd av Nyberg (s 169), synes mig övertolka Annerstedt när han talar om en mening till "ett formligt korståg mot Kina".

7. *Svensk Missions-Tidning* 1847, s 54–56 (juli), 81–85 (november), 1848 s 17–20 (mars). *Swenska Resandes Äfventyr i fremmande länder* (red G.H. M–n), Stockholm 1848, s 230–246.

8. *Berättelser om och af Swenska Resande i fremmande länder* (red G.H. M–n), Stockholm 1849 (andra volymen i samlingen), s 93.

gäller att finna strategier för att skapa kontakter inne i Kina, hävdar Grill som framhåller sina egna framgångar på området.

Längst ner i hierarkin finner vi en text som Nyberg beskriver som en "broshyrt", en berättelse "i versform" (s 52): *Kort Utdrag, Af Ostindiske Journalen* [...], av matrosen Jonas Greggelund. I själva verket rör det sig om en sjömansvisa, spridd i många upplagor som skillingtryck. Den sjöngs till en känd psalmmelodi, "Gå varsamt min kristen". Visan hör till den genre som Bengt R Jonsson kallar "loggboksvisor", "ett slags resejournaler i visform".⁹ Det är ytterst litet som den folkliga publiken får höra om resmålet Kina, blott ett par ortnamn: Canton, Wampo-redd.

Mellan Greggelunds visa och Grills inträddestal, mellan Hambergs brev i Mellins gestaltning och Annerstedts officiella rapporter finns väldiga skillnader. Det är vanskligt att generellt beskriva en Kinabild utan att fråga sig till vilka mottagare bilden riktar sig. Det heterogena källmaterialet gör det svårare att dra slutsatser om "kontinuitet" respektive "förändring" över tid. Det kan parentetiskt påpekas att Hambergs brev, Annerstedts artikel i *Framtiden* och Greggelunds visa strängt taget faller utanför Nybergs eget kriterium för texturvalet: publicering i bok- eller broshyrtform.

Om Kenneth Nyberg hade valt en kortare undersökningsperiod, hade han kunnat gå djupare in i kontexten. Det gäller enskilda resenärer, till exempel Johan Brelin på 1700-talet. Att hans reseskildring var tryckt i "lättläst antikva" visar inte att den "var tänkt som populärlitteratur" (s 51 not): På 1700-talet hade antikva en exklusiv prägel, medan frakturstilen var den allmänt tillgängliga. Bokens inramning, med versdedikation till kronprinsen och brev till direktörerna i Ostindiska kompaniet, tyder i stället på att den var avsedd som meriteringsskrift för den 24-årige löjtnanten.¹⁰ En kortare undersökningsperiod hade också givit utrymme, exempelvis, att diskutera relationer mellan texter om Kina av resenärer och icke-resenärer. Inläggen om "gula faran" kring sekelskiftet 1900 kan ses mot bakgrund av tidigare texter av bland andra tysken Friedrich Ratzel och svenskarna August Strindberg och Viktor Rydberg.¹¹ För 1700-talets del står reseskildringarnas både-och-perspektiv i kontrast mot den idealiserande Kinabilden i den politiska debatten. Hos Anders Nordencrantz och radikala mössor i slutet av frihetstiden framställdes Kina som tryckfrihetens, öppenhetens och den sociala jämlikhetens förlovade land, en motpol till hattarnas regim.¹²

9. Text Stockholm 1769 (boktryckare: Lars Wennberg). Visan återges i *Sjömansvisor*, urval och redigering Monica Lantz, inledning Bengt R Jonsson, Stockholm 1980: melodi och text s 23–26, kommentar s 9f, 129. Citat s 9.

10. Om meritering jfr Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet*, Uppsala 1970, samt Hanna Hodacs och Åsa Karlssons inledning, Hodacs & Karlsson, 2000, s 11.

11. Jfr Holmberg 1988, s 394ff.

12. Se Marie-Christine Skuncke, "Kina var viktigt för Sverige på 1700-talet", *Svenska Dagbladet* 020303.

Ensidigt negativ är däremot Kinabilden i en text av en resenär som inte ingår i Nybergs corpus: Bengt Svenonius latinska dissertation om "den kinesiska kulturens påstådda företräden", *De prærogativis imaginariis literarum chinensium* (Lund 1748). Bondsonen Svenonius hade färdats till Kina som skeppspräst. Hans avhandling är mig veterligen ett unikt exempel på en svensk 1700-talstext som ställer ett överlägset "vi" – européer – mot ett underlägset "de" – kineser. Med hjälp av de senaste brittiska och franska auktoriteterna söker han bevisa att den kinesiska kulturen ingalunda är överlägsen den europeiska, som bland andra Leibniz hävdade. Han går till exempel igenom det kinesiska språksystemet och kommer till slutsatsen att kinesiska språket inte duger till vetenskaplig verksamhet. Nybergs avhandling behandlar texter på svenska, och Svenonius faller därmed utanför medan en dissertation på svenska i det nya ämnet ekonomi, framlagd i Åbo 1749 av Israel Reinius analyseras. Urvalet blir skevt: Texter på latin var en vital del av 1700-talets idédiskussion. Det är synd att horisonten hos dagens forskare begränsas av bristande språkförståelse; samarbete med latinister är en nödvändighet.¹³ Kunskaper i tyska och/eller franska hade också varit önskvärda i Kenneth Nybergs fall. Endast sekundärlitteratur på engelska anlitas.

Ett återkommande drag i Kinaresenärernas texter från 1700-tal till tidigt 1900-tal är, som antytts, iakttagelser om kvinnornas bundna fötter. Det talas också om barnamord och grymma avrättningsmetoder. Här skulle jag ha önskat en problematisering från Nybergs sida. Kvinnornas bundna fötter kan inte reduceras till "en schablon" på samma nivå som "knapparna på mandarinernas huvudbonader" (s 303, jfr s 67), utan det var en plågsam fysisk verklighet för de drabbade kvinnorna. Resenärernas reaktioner tyder på skillnader mellan européer och kineser i kvinnosyn och syn på människovärde. Hjalmar Cassel, journalist på *Svenska Dagbladet*, hävdade 1906 att människovärde i det överbefolkade Kina var ett okänt begrepp.¹⁴ De kinesiska kvinnornas situation och kampen mot fotbindningen presenterades i texter av den kvinnliga missionären Eva Sköld, en av de få kvinnliga författarna i Nybergs material. Nyberg tycks mig onödigt njugg mot hennes insatser (s 197); han har över huvud taget en tendens att skriva nedlåtande om protestantiska missionärer.

Om formalia i avhandlingen kan jag fatta mig kort. Språket flyter väl och akribin i citat och referenser är som regel god. Däremot finns en del omtugningar (t ex s 243, 248, 278 om värnrad för de kinesiska klassikerna). Om avhandlingen i omarbetad form skulle utges på förlag, vill jag föreslå två förbättringar. Dels skulle källmaterialet bli mycket mer överskådligt om texterna i bibliografin grupperades efter delperiod i stället för att som nu samlas i en gemensam lista. Dels och framför allt behövs ett personregister. En avhandling utan register blir svår-användbar för framtida forskning.

13. Jag tackar varmt fil dr Krister Östlund, Uppsala, som hjälpt mig att tolka Svenonius latin.

14. Hjalmar Cassel, *Det nya Östasien*, Stockholm 1906, s 69f.

Sammanfattningsvis: Kenneth Nybergs avhandling lockar till invändningar och kompletteringar men väcker samtidigt respekt. Han har med friskt mod och energi gripit sig an ett väldigt källmaterial och komplexa problem. Hans resultat öppnar för vidare forskning. För en litteraturvetare som undertecknad är det frestande att ge sig i kast med bruket av metaforer: Kina som Törnrosa, som den vaknande jätten, eller européerna (hos Rudolf Kjellén) som "parasitsteklar".

Marie-Christine Skuncke*

* Fakultetsopponent